

Іван ПАТЕР

*доктор історичних наук, професор
головний науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

ЮРІЙ ЗАЙЦЕВ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

Розглянуто внесок Ю. Зайцева в дослідження проблем дисидентства, опозиційного й антирежимного рухів другої половини ХХ ст. (до проголошення незалежності) в Україні. Відзначено його активну участь у роботі національних громадських організацій на зламі 80–90-х років ХХ ст., зближення з колишніми політв'язнями, їхній вплив на вибір ним тематики досліджень – опозиційних процесів в Україні після сталінської доби та перших публікацій про дисидентство. Наголошено на розробці науковцем проблем реалізації української національної ідеї як осердя державної ідеології та самостійного державного будівництва. Стверджено приділення значної уваги вивченню підпільних українських груп і організацій, зокрема Українського національного комітету, Української робітничо-селянської спілки, Українського національного фронту. Висвітлено їхню видавничу діяльність, нелегальне розповсюдження їхніх друкованих органів, певну практичну реалізацію своєї антитоталітарної боротьби, зокрема, крім поширення підпільної літератури, вивішення національних синьо-жовтих прапорів.

Розкрито боротьбу комуністичного режиму проти українського політичного, літературного, наукового, мистецького інакомислення, що спричинило низку судових процесів щодо учасників опозиційного руху, засудження їх на різні терміни ув'язнення. Виокремлено роль жінок в українському русі Опору після сталінського періоду, наголошено на їхній громадсько-політичній та національно-культурній праці, відзначено їх внесок у змагання за українську державність.

Вказано на значний внесок дослідника в реалізацію проєкту «Усна історія України», його творчий доробок у вивчення політичної історії України.

Ключові слова: опозиційний рух, дисидентство, жінки-дисидентки, тоталітарний режим.

Дисидентський рух в історії України ХХ ст. охопив усі сфери культурного життя країни, відіграв значну роль у підготовці українського громадянства до необхідності демократичних перетворень. Дисиденти мали значний вплив на морально-психологічний клімат населення країни, внесли у свідомість, передусім інтелігенції, сумнів щодо наявних порядків у Радянському Союзі, подавали відповідні пропозиції щодо покращення життя у всіх сферах тодішнього суспільства. За свою діяльність вони зазнавали жорстоких переслідувань від радянської влади, хоч діяли в межах тодішньої

Конституції. Незважаючи на суворі гоніння, дисиденти своєю працею деякою мірою підготували тодішнє суспільство до реформ на зламі 80–90-х років XX ст.

Історіографія дисидентського руху в Україні надзвичайно чисельна. З огляду на це, виділю тільки окремі праці українських дослідників останнього періоду, присвячені такій багатогранній проблемі, як дисидентство. На цю тематику писали: Олег Бажан, Тарас Батенко, Іван Гель, Василь Деревінський, Георгій Касьянов, Сергій Лис, Дмитро Стус, В'ячеслав Чорновіл (Бажан, 2001; Батенко, 1999; Батенко, 1995; Гель, 2013; Деревінський, 2016; Касьянов, 1995; Лис, 2008; Стус, 2004; Чорновіл, 2003; Чорновіл, 2006).

Мета статті – відстежити внесок одного з провідних дослідників українського дисидентського руху – Юрія Зайцева.

Юрій Зайцев прийшов до Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) за рекомендацією Львівського обкому Комуністичної партії України у грудні 1981 р. Відповідно до наказу директора інституту, був прийнятий спочатку на посаду інженера відділу історії соціалістичних країн, а у вересні 1982 р. – обраний молодшим науковим співробітником відділу соціалістичного будівництва. Він був «дитям» тих комуністичних часів, яких спочатку використовували, а потім позбавлялися, коли ті десь у чомусь пішли проти «лінії партії». Не вдаватимуся в подробиці його небажаності у владних структурах, тільки наголошу, що він став однією з «жертв» комуністичного режиму. Перехід Ю. Зайцева до інституту колектив сприйняв дещо упереджено, але минуло небагато часу і він перестав бути «чужаком».

Народився Юрій Зайцев 4 грудня 1941 р. у м. Вельськ Архангельської обл. Російської Федерації, за місцем трирічного заслання матері – Шевцової Анастасії Макарівни (1913 р. н.), звинуваченої за недонесення відповідним каральним органам на свого чоловіка – робітника Дмитра (Зайцев, Особова справа, с. 51). Відбувши заслання, матір із Юрієм після війни повернулася в Україну. Тут 1957 р. він закінчив середню школу у с. Велика Комарівка тодішнього Великомихайлівського р-ну (тепер – Великомихайлівська селищна громада Роздільнянського р-ну Одеської обл.). Цілком зрозуміло, що в ті часи він мусів бути комсомольцем, інакше не став би студентом історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчив 1962 р. Отримавши диплом учителя історії та суспільствознавства, до лютого 1964 р. працював у Соснівській середній школі № 7 – у шахтарському краї на Львівщині. З цього часу розпочалася його комсомольсько-партійна кар'єра: від завідувача відділу шкільної молоді до першого секретаря Червоноградського міськкому, згодом секретаря Львівського обкому комсомолу. У цей період навчався у вищих партійних закладах СРСР, а відтак працював у відповідних парторганізаціях Львова, головував у Львівському спорткомітеті і, зрештою, опинився в Інституті суспільних наук. Тут він на початку своєї наукової діяльності досліджував робітництво України, що перетворилося на кандидатську дисертацію під назвою «Трудова

діяльність робітничого класу Української РСР (1970–1980-ті роки)», яку успішно захистив у формі наукової доповіді 22 грудня 1989 р. на вченій раді Ужгородського державного університету.

Від 1990 р. Ю. Зайцев почав досліджувати проблеми дисидентства, опозиційного й антирежимного рухів 1953–1990 рр. в Україні. На мою думку, на вибір вивчення цих питань неабияк вплинула його прекрасна, миловидна, надзвичайно приязна дружина – Ірина Йосипівна, уродженка Козівського р-ну Тернопільщини.

Варто наголосити, що на зламі 1989–1990-х років кардинально змінилася політична ситуація у країні. Інститут суспільних наук став епіцентром громадсько-політичних процесів на Львівщині. Юрій Зайцев не був стороннім глядачем. Він – учасник установчих зборів Товариства української мови, велелюдних мітингів, співзасновник і член правління львівського «Меморіалу» та Народного руху України. Відомо, що в усіх цих осередках велику та провідну роль відігравали колишні дисиденти, що вийшли на волю з ув'язнення з радянських таборів. Із ними близько зійшовся та добре потоваришував Ю. Зайцев. Так, наприклад, було з Михайлом Осадчим, колишнім редактором університетської газети «За радянську науку», з яким ще у студентські роки працював у її редколегії. Від М. Осадчого він брав для вивчення та копіювання опубліковану літературу про рух Опору в Україні 1960–1980-х років (Патер, 2012, с. 170).

Зрозуміло, що це значною мірою вплинуло на перспективне вивчення Юрія Зайцева опозиційних процесів в Україні після смерті Йосипа Сталіна (Йосиф Сталин). Завдяки своїй працьовитості (засиджувався у своєму робочому кабінеті № 407 на вул. Козельницька, 4, допізна, що аж вахтери наполягали покинути приміщення) на початок 1991 р. опрацював надзвичайно велику кількість джерельних матеріалів, отримавши загальну характеристику антирежимних процесів та їхніх виявів у 1960-х роках. Чималу частину досліджених документів почав публікувати в досить вільнодумній у той час республіканській газеті «Молодь України» в рубриці «Дві колонки з продовженням». Тут вперше в Україні була опублікована відкрито й без цензури розвідка «Дисиденти: Опозиційний рух 60-х–80-х рр.» частинами у шести номерах (Патер, 2012, с. 170).

У невеликій статті не можливо викласти всі питання дисидентського руху в Україні, які висвітлював Ю. Зайцев у чисельних публікаціях. Тому виокремлюю тільки деякі проблеми його досліджень.

Передусім зазначу, що у зв'язку з актуальністю проблеми формування ідеології розвитку незалежної України як системи поглядів на минуле, сучасне й майбутнє української нації та удосконалення політичної системи нашої держави Ю. Зайцев запропонував зацікавленим громадсько-політичним організаціям ретроспективний огляд зародження, розвитку та спроб реалізації національної ідеї. Він, зокрема, наголошував, що в генетичній пам'яті українців завжди зберігалися традиції державності, соборності, незалежності й європейськості Київської Русі, Галицько-Волинського королівства, козацької республіки Богдана Хмельницького, державницьких прагнень Івана Мазепи, Конституції Пилипа Орлика, Акта Злуки Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) і Української Народної Республіки (УНР), відновлення Української Держави в червні 1941 р., створення Української Головної Визвольної Ради влітку 1944 р. як верховного органу українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу, на кінець – ухвала 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України, підтвердженого

Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Автор резюмував, що національна ідея – це стрижень державної ідеології та самостійного державного будівництва. Проте він застеріг, що національна ідея в Україні, на жаль, «не чітко засвоєна як проєкт майбутнього» (Зайцев, 2012а, с. 7–35).

Юрій Зайцев для підтвердження своїх слів використав звернення Івана Франка до молоді: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя ..., величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний український організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайповнішій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і яка сильна держава не може остаятися» (Франко, 2000, с. 174).

Значну увагу Ю. Зайцев у творчому доробку приділив вивченню підпільних груп й організацій в Україні. Він обґрунтував тяглість руху Опору тоталітарному режиму, використання таємними групами надбань Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) в період мирного етапу боротьби за державну незалежність України й демократизацію суспільних взаємин. Теоретичні постулати і програмні напрацювання західноукраїнського постмілітарного підпілля стали здобутком низки неафішованих об'єднань у багатьох регіонах республіки.

Так, 1957 р. у Львові був створений Український національний комітет (УНК) – дисидентська підпільна організація, що діяла в 1957–1962 рр. у Львівській та Рівненській обл. Вона об'єднувала переважно молодих робітників. Очолювали її Богдан Грицина (Львівський завод алмазних інструментів) та Іван Коваль (Львівський завод медичного обладнання). Програма УНК, розрахована на 10 років, передбачала підготовку свідомих патріотів із метою скерування їх у східні райони України для піднесення національної свідомості населення та відродження нації. У 1961 р. в УНК налічувалося близько 170 осіб.

У січні 1962 р. відбувся судовий процес над 20 членами УНК, яких вислідили каральні органи. Чотирьох обвинувачених засудили до страти: Богдана Грицину, Івана Ковалья, Романа Гурного й Володимира Гнота. Останнім двом Верховний Суд УРСР замінив вирок на 15 років тюремного ув'язнення. Шестеро учасників отримало по 15 років таборів суворого режиму, один – 13 років, ще шістьох підпільників засудили на 12 років таборів, двох – на 10 років позбавлення волі, одного ув'язнили на 5 років (Зайцев, 2017, с. 226; Український Національний Комітет).

Досліджував Юрій Зайцев і діяльність Української робітничо-селянської спілки (УРСС, 1959–1961), керівником якої був Левко Лук'яненко. УРСС обстоювала законне, конституційно гарантоване право Республіки на вихід із СРСР, намагалася зберегти в історичній пам'яті українського народу усталені часом та освячені звичаями національні символи: синьо-жовтий прапор, герб – тризуб та гімн «Ще не вмерла Україна». Хоч УРСС діяла недовго, дослідники вважають її першою дисидентською організацією за засобами боротьби і метою. Вона була дуже близькою до українського правозахисного руху, до якого пізніше приєдналися найактивніші його учасники. Керівник УРСС Л. Лук'яненко був засуджений до страти, пробув 72 дні в камері смертників, доки йому не оголосили ухвалу Верховного Суду про 15-річне ув'язнення (Зайцев, 2017, с. 266).

Автор також констатував, що, за ст. 62 (антирадянська агітація і пропаганда) Кримінального кодексу УРСР, максимальними термінами ув'язнення були покарані: Іван Гель, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Богдан Климчак, Юрій Литвин, Мирослав Маринович, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Зорян Попадюк, Григорій Приходько, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Сокульський, Василь Стус, Олекса Тихий, Степан Хмара, Юрій Шухевич та ін. (Зайцев, 2017, с. 266).

Належне місце в доробку Ю. Зайцева займає дослідження Української загальнонародної організації (УЗНО), згодом – Українського національного фронту-2 (УНФ-2) – підпільної організації, яка виникла наприкінці 1961 р. у с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Її первісна назва «Українська загальнонародна організація» (УЗНО), метою якої було створення Української суверенної держави. Першим керівником УЗНО був Григорій Диндин, потім – Микола Крайник. Дослідник ствердив, що 1964 р. під впливом УНФ УЗНО одержала назву УНФ-2, оскільки однією з основних умов боротьби за незалежність члени УЗНО–УНФ-2 вважали єдність патріотичних сил. Діяльність організації охоплювала кільканадцять областей. Її члени поширювали літературу ОУН, зокрема брошуру «Хто такі бандерівці і за що вони борються?», низку програмних документів, як-от «Декларація до українського народу в Україні й в усьому світі», видали одне число рукописного журналу «Прозріння», а в 1975–1976 рр. випустили чотири номери машинописного журналу «Український вісник» (немає ніякого відношення до часопису, який видавав В'ячеслав Чорновіл).

Керівник організації М. Крайник твердив, що вона нараховувала близько 200 осіб, головню колишніх членів ОУН, діяла в умовах суворой конспірації й завдяки цьому не була цілком викрита радянською владою. Тільки 1979 р. був заарештований Микола Крайник і лише за підозрою у зв'язках із членами УНФ Дмитром Квечком і Зеновієм Красівським (Дисидентський рух в Україні).

Не залишився поза увагою Ю. Зайцева УНФ – нелегальна політична організація, яка діяла в 1964–1967 рр. в Івано-Франківській, Львівській та інших областях УРСР. Задум створити підпільну організацію виник 1964 р. у вчителя історії с. Слобода-Болехівська Долинського р-ну на Івано-Франківщині Д. Квечка. «А безпосереднім поштовхом до реалізації задуму, – наголошував Ю. Зайцев, – стало встановлення синьо-жовтого прапора 19 грудня 1961 р. над будинком сільради у с. Витвиці» Долинський р-н, Івано-Франківська обл. (Зайцев, 2017, с. 267). Згодом з'ясувалося, що цю та інші акції виконав міліціонер Михайло Дяк спільно з курсантом школи міліції Миколою Федівим. Ідеться про березовий хрест, встановлений над зруйнованою більшовиками могилою борців за волю України, а також летючки «Хай живе самостійна Україна!», поширені в м. Болехів, два національних прапори, встановлені у м. Моршин (Зайцев, 2017, с. 267–268).

Микола Дяк створив групу «Братство тарасівців», яка увійшла до УНФ, а її керівник став одним із чільних діячів підпілля. Він дослужився до звання капітана міліції, виконував найризикованіші операції УНФ, зокрема вивісив національний прапор 30 жовтня 1966 р. на автобусній зупинці біля с. Гошева Долинського р-ну на відзнаку річниці ЗУНР, а потім «старанно» допомагав кадебістам розшукувати зухвалих «зловмисників». Під час процесу над керівниками УНФ в Івано-Франківську в листопаді 1967 р. Верховний Суд УРСР покарав М. Дяка 5 роками в'язниці, 7 роками таборів суворого режиму та 5 – заслання (Зайцев, 2001).

Юрій Зайцев наголошував, що розгром майже всіх підпільних організацій, засудження їхніх керівників та учасників на тривалі терміни змусив борців за волю України змінити тактику: надати пріоритет зброї мирного вільного слова. Поширилося політичне, літературне, наукове, мистецьке інакодумство.

Панування цензури породило самвидав політичного спрямування. З'явилися таємні журнали «Воля і Батьківщина» УНФ та «Український вісник» В. Чорновола. Так, журнал «Воля і Батьківщина», заснований у жовтні 1964 р., був машинописним, вийшло 16 чисел накладом 6 примірників кожний. Розповсюджувався в оригіналах і передруках в 11 областях України, публікував проекти програми і статуту УНФ, передруки з видань ОУН та УПА. Автором більшості статей був Д. Квецько, а редактором і друкарем – З. Красівський. Із початком арештів членів УНФ у липні 1966 р. випуск припинено (Зайцев, 2006, с. 145–146).

«Український вісник» – позацензурний суспільно-політичний журнал, що виходив як самвидав від січня 1970 р. до березня 1972 р. (вип. 1–6) у Львові та від серпня 1987 р. до березня 1989 р. (Київ–Львів, вип. 7–14). Часопис містив інформацію про репресії та становище політв'язнів, подавав твори, що поширювалися в самвидаві, – дослідження з історії, дані про геноцид українців, літературознавчі праці, вірші, прозу. Журнал мав високий професійний рівень. Окрім В'ячеслава Чорновола, до редакції «Українського вісника» входили Михайло Косів і Ярослав Кендзьор. У випуску перших двох номерів взяв активну участь Валентин Мороз. Зі Львова до Києва журнал перевозив Ярослав Дашкевич, поширювали його номери в Києві Зеновія Франко, Іван Світличний, Василь Лісовий та ін. Він мав власних кореспондентів у багатьох містах України. У його розповсюдженні брала участь велика кількість дисидентів. Він також передавався за кордон, окремі номери були розтиражовані та використані в радіопередачах для України (Зайцев, 2019, с. 335).

Водночас суспільно-політичне життя України розвивалося надзвичайно суперечливо. З одного боку – наступ партапарату, його ідеології, із другого – зростання національної свідомості громадянства. Наприклад, у науках гуманітарного профілю, незважаючи на їхню заідеологізованість, працювали історики Михайло Брайчевський, Олена Компан, Ярослав Дзира, які не йшли на компроміси із владою. У літературі з'явилися неординарні твори: «Собор» Олеся Гончара, проза Юрія Мушкетика, Євгена Гуцала, Романа Іваничука, поезії Івана Драча, Дмитра Павличка, Бориса Олійника, Ліни Костенко. Активно працювали українці в музичному й образотворчому мистецтві, почалося формування українського поетичного кіно.

Науковець наголошував, що всі національні процеси 1960–1970-х років мали свою тяглість, перманентність від попередніх етапів національно-визвольного руху, зокрема повстанського, у якому за волю України брало участь чимало борців. Він дослідив соціальну базу національно-визвольного руху, зокрема й опозиційного, і довів, що вагомою його складовою була молодь.

Крім того, Ю. Зайцев детально вивчив події 1965–1973 рр., які М. Горинь назвав «чорна ніч брежнєвської реакції», схарактеризував політичні репресії щодо чинних представників руху Опору тоталітарному режиму між 1965 р. і 1972 р., а також у 1972–1983 рр., вказав на різні види і форми їхньої діяльності у зазначений період. Окремо зацентровано на переслідуваннях наукової інтелігенції, зокрема співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (Зайцев, Дисидентський рух в Україні).

Це яскраво проілюстрував автор на прикладі науковця інституту Ярослава Ісаєвича, згодом його директора й академіка НАН України. Він мав свої погляди на різні події в середині країни й за кордоном, активно цікавився самвидавом, який отримував від інститутського колеги Любомира Сеника, був знайомий із Зіновієм Красівським, допомагав йому в укладанні бібліографії «Записок НТШ». Наприкінці 1960-х років Ярослава Ісаєвича почали переслідувати через діяльність батька Дмитра, який був активним діячем Української Центральної Ради, близьким співробітником Михайла Грушевського. Кадебісти підсиляли до нього різних провокаторів, щоби звинуватити його в антирадянській діяльності (Зайцев, Дисидентський рух в Україні).

Юрій Зайцев у дослідженнях опозиційного руху виснував, що хоч владі внаслідок потужних репресивних акцій середини 1960-х – початку 1970-х років вдалося загальмувати виготовлення й поширення самвидаву, проте водночас у цей період відбувся перехід опозиційного руху на нову, якісно вищу, сходинку: від національно-культурницького до суспільно-політичного опору комуністичному режиму.

Варто зазначити, що автор у своїх публікаціях стверджує, що опозиційний рух в Україні другої половини ХХ ст. був мирним етапом національно-визвольної боротьби, став переконливим чинником інтеграції українського суспільства у світовий цивілізаційний процес: звільнення націй від політичної та економічної залежності імперських держав, утвердження власної самостійності й державності, що реалізувалося на зламі 1990-х років, здійснивши багаторічні мрії численних жертвних поколінь українців (Зайцев, Дисидентський рух в Україні).

Потрібно наголосити, що в дослідженнях Ю. Зайцева належне місце відведено ролі жінки в українському русі Опору після сталінського періоду. Йдеться, зокрема, про Ніну Строкату-Караванську, активну розповсюджувачку самвидаву, дружину політ'язня Святослава Караванського. Після її арешту в 1971 р. В. Чорновіл ініціював створення першої правозахисної організації – Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, а її останнє слово на судовому процесі у травні 1972 р. стало переконливим обвинувальним актом комуністичному режиму (Зайцев, 2012b, с. 146–151).

Окремі публікації Ю. Зайцев присвятив родині Калинців. Ірина Калинець – письменниця, публіцистка, культурологиня, літературознавиця, громадська діячка, яка за виступи на оборону переслідуваних діячів культури була звільнена з роботи, а 12 січня 1972 р. заарештована, а відтак засуджена на 6 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання (Витяг, 2012, с. 196–202; Кримінальна справа, 2013, с. 18–124). За пів року такий же вирок одержав її чоловік Ігор Калинець. Заслання відбували разом у Читинській обл. (Українська поезія, 2013).

Реалізуючи свій проєкт «Усна історія України ХХ ст.» (аудіозаписи, інтерв'ю з учасниками руху Опору тоталітарному режиму), Юрій Зайцев опублікував книги документів та інтерв'ю з Іваном Дзюбою (2001), Ігорем Калинцем (2002), Олексом Різниківим (2007), Ганною Михайленко (2008), Ярославом Ісаєвичем (2011), Оленою Апанович (2011) (Патер, 2010, с. 129–130).

Крім того, науковець опублікував нариси про боротьбу кримських татар за повернення на Батьківщину, співпрацю діячів антирежимного руху України та Польщі. Юрій Зайцев – керівник авторського колективу та співавтор видань підручника для вишів «Історія України», співавтор 10 монографій, упорядник 4 та співупорядник 3 збірників документів, співавтор 6 книг-інтерв'ю, автор понад 300 наукових, енциклопедичних і науково-популярних статей.

За свою працю, організаторські здібності, творчі здобутки Юрій Дмитрович Зайцев одержав пошану й визнання в колективі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Несподівано для всіх 8 грудня 2020 р. він відійшов у засвіти. Похований на Янівському цвинтарі у Львові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бажан, О. (2001). Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістерум. Історичні студії*, 7, 23–33.

Батенко, Т. (1995). *Свіча Михайла Гориня. Штрихи до портрета*. Київ.

Батенко, Т. (1999). «Я повстаю, отже я існую...»: політичний портрет І. Геля (нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). Львів.

Витяг: Витяг з обвинувального висновку у справі Ірини Калинець. 10 липня 1972 р. (2012). В *Калинець І. Повне зібрання творів: у 8 т. (Т. 1: Шлюб із полином. Поезія)*. Львів, 198–202.

Гель, І. (2013). *Виклик системі. Український визвольний рух другої половини ХХ століття*. Львів.

Деревінський, В. (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків.

Дисидентський рух в Україні. Українська загальнонародна організація (УЗНО); Український національний фронт – 2 (УНФ-2). (2006). <https://museum.khpg.org/>

Дисидентський та правозахисний рух. (2019). *Енциклопедія історії України* (Т: Україна–Українці. Кн. 2). Київ, 335–336.

Зайцев, Ю. Особова справа. *Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

Зайцев Юрій Дмитрович. (б. р.). <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%97%D0%B0%D0%B9%D1%86%D0%B5%D0%B2+%D0%AE%D1%80%D1%96%D0%B9+%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

Зайцев, Ю. (2001, 4 жовтня). Синьо-жовті стяги підпільних у міліцейській формі вивішував навіть у 60-х роках. *Молода Галичина*.

Зайцев, Ю. (2003). *Українська поезія під судом КГБ: кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців*. Львів.

Зайцев, Ю. (2006). Воля і Батьківщина. *Енциклопедія сучасної України* (Т. 5: Вод–Гн). Київ, 145–146.

Зайцев, Ю. (2011). *Дисидентський рух в Україні*. <https://shron1.chtyvo.org.ua/>

Зайцев, Ю. (2012а). Еволюція української національної ідеї (ХІХ–ХХ ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 22, 7–35.

Зайцев, Ю. (2012б). Ніна Строката-Караванська у боротьбі за волю. *Українки в історії ХХ–ХХІ століть*. Київ.

Зайцев, Ю. (2017). Комітет державної безпеки – репресивний орган КПРС. В І. Соляр (відп. ред.), *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)*. Львів, 260–272.

Зайцев, Ю. (2019). Український вісник. *Енциклопедія історії України* (Т. 11: Україна–Українці, кн. 2). Київ, 335–336.

Інформація: Інформація Львівського обкому КПУ та Управління КДБ до ЦК КПУ про боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. 11 грудня 1977 р. (2013). *Новітня доба*, 1, 225–226.

Касьянов, Г. (1995). *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.* Київ.

Кримінальна справа: Кримінальна справа № 204 [Прини Калинець, 18 документів]. (2013). В *Калинець І. Повне зібрання творів: у 8 т. (Т. 8. Кн. 1: Попід Золоті Ворота. Документи та біографічні матеріали).* Львів, 18–124.

Лис, С. (2008). *Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна).* Луцьк.

Патер, І. (2010). Зайцев Юрій Дмитрович. *Енциклопедія сучасної України* (Т. 10: 3–Зор). Київ, 129–130.

Патер, І. (2012) Ініціатор наукових новацій: Юрію Зайцеву – 70. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р. Інформаційний бюлетень.* Львів, 169–172.

Розмова: Розмова Юрія Зайцева з Іриною Калинець 17 січня 1997 р. та 23 червня 1998 р. (2013). В *Калинець І. Повне зібрання творів: у 8 т. (Т. 8. Кн. 1: Попід Золоті Ворота. Документи та біографічні матеріали).* Львів, 152–186.

Стус, Д. (2004). *Василь Стус. Життя як творчість.* Київ.

Український Національний Комітет (підпільна організація). (б. р.). [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82_\(%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82_(%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F))

Франко, І. (2000). Одвертий лист до галицької молодіжі. *Націоналізм: антологія.* Київ.

Чорновіл, В. (2003). *Твори: в 10 т. (Т. 2: Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»).* Документи та матеріали 1966–1968 рр.). Київ.

Чорновіл, В. (2006). *Твори: в 10 т. (Т. 3: Український вісник. Вип. 1–6).* [б. м.].

REFERENCES

Bazhan, O. (2001). Dysydentstvo v URSR: sprobа definitsii. *Mahisterum. Istorychni studii*, 7, 23–33 (in Ukrainian).

Batenko, T. (1995). *Svicha Mykhaila Horynia. Shtrykhy do portreta.* Kyiv (in Ukrainian).

Batenko, T. (1999). «*Ia povstaiu, otzhe ya isnuiu...*»: *politychnyi portret I. Helia (narys z istorii ukrainskoho rukhu oporu kintsia 1950-kh – pochatku 1990-kh rokiv).* Lviv (in Ukrainian).

Vytiah z obvynuvalnoho vysnovku u spravi Iryny Kalynets. 10 lypnia 1972 r. (2012). In *Kalynets I. Povne zibrannia tvoriv: u 8 t. (Т. 1: Shliub iz polynom. Poeziia).* Lviv, 198–202 (in Ukrainian).

Hel, I. (2013). *Vyklyk systemi. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia.* Lviv (in Ukrainian).

Derevynskyi, V. (2016). *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu.* Kharkiv (in Ukrainian).

Dysydentskyi rukh v Ukraini. Ukrainska zahalnonarodna orhanizatsiia (UZNO); Ukrainskyi natsionalnyi front – 2 (UNF-2). (2006). <https://museum.khpg.org/> (in Ukrainian).

Dysydentskyi ta pravozakhysnyi rukh. (2019). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T: Ukraina–Ukraintsi. Kn. 2). Kyiv, 335–336 (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. Osobova sprava. *Arkhiv Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy* (in Ukrainian).

Zaitsev Yurii Dmytrovych. (n. d.). <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%97%D0%B0%D0%B9%D1%86%D0%B5%D0%B2+%D0%AE%D1%80%D1%96%D0%B9+%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2001, Zhovten 4). Syno-zhovti stiahy pidpilnykh u militseiskii formi vyvishuvav navit u 60-kh rokakh. *Moloda Halychyna* (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2003). *Ukrainska poeziia pid sudom KHB: kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalyntsiiv*. Lviv (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2006). Volia i Batkivshchyna. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* (T. 5: Vod–Hn). Kyiv, 145–146 (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2011). *Dysydentskyi rukh v Ukraini*. <https://shron1.chtyvo.org.ua/> (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2012a). Nina Strokata-Karavanska u borotbi za voliu. *Ukrainky v istorii XX–XXI stolit*. Kyiv (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2012b). Evoliutsiia ukrainskoi natsionalnoi idei (XIX–XX st.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22, 7–35 (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2017). Komitet derzhavnoi bezpeky – represyvnii orhan KPRS. In I. Soliar (Ed.), *Vzaïmodiia instytutsii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva v Ukraini: zakhidni zemli (kinets XIX – pochatok XXI st.)*. Lviv, 260–272 (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2019). Ukrainskyi visnyk. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 11: Ukraina–Ukraintsi, kn. 2). Kyiv, 335–336 (in Ukrainian).

Informatsiia Lvivskoho obkomu KPU ta Upravlinnia KDB do TsK KPU pro borotbu proty ukrainskykh burzhuaiznykh natsionalistiv. 11 hrudnia 1977 r. (2013). *Novitnia doba, I*, 225–226 (in Ukrainian).

Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: Ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr*. Kyiv (in Ukrainian).

Kryminalna sprava № 204 [Iryny Kalynets, 18 dokumentiv]. (2013). In *Kalynets I. Povne zibrannia tvoriv: u 8 t. (T. 8. Kn. 1: Popid Zoloti Vorota. Dokumenty ta biohrafichni materialy)*. Lviv, 18–124 (in Ukrainian).

Lys, S. (2008). *Slovo poza tsenzuroiu. Samvydav yak fenomen kultury i suspilno-politychnoi dumky 1960-kh – 1980-kh rokiv (Zakhidna Ukraina)*. Luts'k (in Ukrainian).

Pater, I. (2010). Zaitsev Yurii Dmytrovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* (T. 10: Z–Zor). Kyiv, 129–130 (in Ukrainian).

Pater, I. (2012) Initiator naukovykh novatsii: Yuriiu Zaitsevu – 70. *Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy v 2011 r. Informatsiinyi biuleten*. Lviv, 169–172 (in Ukrainian).

Rozmova Yurii Zaitseva z Irynoi Kalynets 17 sichnia 1997 r. ta 23 chervnia 1998 r. (2013). In *Kalynets I. Povne zibrannia tvoriv: u 8 t. (T. 8. Kn. 1: Popid Zoloti Vorota. Dokumenty ta biohrafichni materialy)*. Lviv, 152–186 (in Ukrainian).

Stus, D. (2004). *Vasyl Stus. Zhyttia yak tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Ukrainskyi Natsionalnyi Komitet (pidpilna orhanizatsiia). (n. d.). <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C>

%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82_(%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F) (in Ukrainian).

Franko, I. (2000). *Odvertyi lyst do halytskoi molodezhi. Natsionalizm: antolohiia*. Kyiv (in Ukrainian).

Chornovil, V. (2003). *Tvory: v 10 t. (T. 2: Pravosuddia chy retsydyvy teroru? Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty «zlochyntsi»)). Dokumenty ta materialy 1966–1968 rr.*. Kyiv (in Ukrainian).

Chornovil, V. (2006). *Tvory: v 10 t. (T. 3: Ukrainskyi visnyk. Vyp. 1–6). [n. p.]* (in Ukrainian).

Ivan PATER

Doctor of Historical Sciences, Professor

Chief Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

YURI ZAITSEV – SCHOLAR OF THE UKRAINIAN DISSIDENT MOVEMENT

The study examines the contribution of Y. Zaitsev to the study of the problems of dissidence, opposition and anti-regime movements of the second half of the twentieth century (before the declaration of independence) in Ukraine. The author notes his active participation in the work of national public organisations at the turn of the 80^s and 90^s of the 20th century, his rapprochement with former political prisoners, their influence on his choice of research topics - opposition processes in Ukraine after the Stalinist era and the first publications on dissidence. The study emphasises the development by the scholar of the problems of implementing the Ukrainian national idea as the core of state ideology and independent state-building. The work examines underground Ukrainian groups and organisations, including the Ukrainian National Committee, the Ukrainian Workers' and Peasants' Union, and the Ukrainian National Front. The author highlights their publishing activities, the illegal distribution of their printed organs, and some practical implementation of their anti-totalitarian struggle, including, in addition to the distribution of underground literature, the display of national blue and yellow flags.

The author reveals the struggle of the communist regime against Ukrainian political, literary, scientific, and artistic dissent, which resulted in a series of trials against members of the opposition movement and their sentencing to various terms of imprisonment. The paper highlights the role of women in the Ukrainian Resistance movement after the Stalinist period, emphasising their socio-political, national and cultural work, and their contribution to the struggle for Ukrainian statehood.

The author points to the researcher's significant contribution to the implementation of the Oral History of Ukraine project and his work in the study of the political history of Ukraine.

Key words: opposition movement, dissidence, women dissidents, totalitarian regime.